

**МЕТАФОРИЗАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
ІЗ КОМПОНЕНТОМ-ВЛАСНИМ ІМЕНЕМ**
(на матеріалі багатозначних номінативних фразеологізмів з онімним компонентом
французької, української та російської мов)

Критично аналізуються погляди сучасних мовознавців на феномен метафори та її роль в утворенні ФО. Виявляються типові моделі метафоризації ФО з онімним компонентом різносистемних мов. Уточнюються основні чинники виникнення фразеологічної полісемії.

Ключові слова: фразеологізм, онімний компонент, послідовна (паралельна) метафоризація, фразеологічна моносемія, полісемія, онімний фразеологізм, метафоричний перенос.

Метафора, як і метонімія, належать до загальних законів мовної семантики і являють собою універсальні засоби переосмислення мовних одиниць. Феномен метафори був предметом живих теоретичних дискусій мовознавців у 70 – 80-ті роки, коли детально досліджувались як типологія метафоричних переносів, так і класифікація самих метафор, виявлявся механізм розмежування метафоричного та метонімічного переносів.

В.Н. Телія вважає, що метафора, це “способ создания новых наименований, обозначающих вновь познанное на основе уже вычлененных и названных элементов действительности” [7, с. 126], а В.Г. Гак визначає семантичну сутність метафоричного переносу як „возведение потенциальной семы в ранг дифференциальной” [7, с. 129].

Аналіз основних видів семантичного переосмислення фразеологічних одиниць (ФО) дозволив нам констатувати, що метафоризація є провідним способом образного переосмислення компонентів фразеологізмів, в тому числі й ФО з онімним компонентом, або онімних ФО (ОФО). На думку ряду вітчизняних лінгвістів, вона підрозділяється на послідовну (ланцюжкову), паралельну і послідовно-паралельну (М.М. Степанова, 1974; І.І. Чернишова, 1970; Р.В. Ковальова-Виноградова, 1973; В.П. Жуков, 1967). В.П. Жуков виділяє паралельну метафоризацію як головний спосіб утворення полісемантичних ФО, оскільки “каждое отдельное значение фразеологизма появляется в результате поочередной метафоризации одного и того же свободного словосочетания, которое по отношению к частным значениям фразеологизма выступает как общий источник метафоризации” [4, с. 199-200]. І.І. Чернишова звертає увагу на те, що паралельна метафоризація зумовлює не тільки утворення полісемантичних ФО, вона викликає також різні смислові розбіжності між окремими значеннями ФО, що може призвести до розпаду

полісемії і утворенню омонімії ФО.

Важливість виявлення основних типів метафоризації в процесі утворення ОФО різносистемних мов визначила **актуальність** даної статті.

Наукова новизна полягає у визначенні впливу семантики онімного компонента на еволюцію семантичного обсягу всього фразеологізму в процесі метафоричного зсуву.

Основною **метою** роботи є вивчення механізму метафоризації багатозначних ОФО на матеріалі генетично неспоріднених мов. Ця мета передбачає вирішення таких конкретних питань:

- 1) критичний аналіз точок зору сучасних мовознавців на природу метафори;
- 2) виявлення провідних моделей метафоризації в процесі утворення багатозначних ФО з компонентом-власним іменем;
- 3) встановлення основних причин виникнення фразеологічної полісемії.

Метафора, словесний троп, була й залишається, на думку провідних вітчизняних мовознавців, основним способом утворення семантичних неологізмів, як цільнооформлених, так і нарізнооформлених мовних одиниць. Перенос за аналогією приводить до розширення семантичного потенціалу мовної одиниці, до її переходу в розряд таких семантичних категорій, як широкозначність і багатозначність.

В.Г. Гак виділяє два види метафори: повну і часткову, вважаючи, що вона є “результатом отношения между двумя значениями слова, из которых одно выступает как исходное” [7, с.128]. В.Н. Телія вказує на номінативну діяльність метафори і виділяє три її аспекти “замысел, цель и принцип фиктивности” [10, с.65], а Є.М. Вольф підкреслює той факт, що у формуванні оцінних значень метафори “участвуют все четыре элемента метафорической структуры – исходный и метафорический субъекты и их признаки” [7, с. 42]. З.Н. Левіт зазначає, що “производное метафорическое значение абстрактнее первичного” [6, с.102].

Французькі мовознавці співвідносять метафору в залежності від ступеня семантичного переосмислення мовної одиниці або з порівнянням, або з прихованою аналогією: “la figure de rhétorique et par extension procédé de langage qui consiste dans un transfert de sens par ... substitution, analogie” [19, с. 890]; “une figure consistant à présenter

une idée sous le signe d'une autre idée plus frappante qui tient à la première par analogie ou ressemblance" [18, с. 137]; "la métaphore n'est pas une substitution de sens, mais une modification du contenu sémantique d'un terme" [16, с. 201-202]; "c'est une comparaison elliptique implicite" [17, с. 86].

Таким чином, більшість сучасних лінгвістів трактує метафору як перенесення найменування з одного денотата на інший завдяки аналогії. Ми вважаємо, що утворення ОФО відбувається також під впливом закону аналогії і розуміємо під метафоризацією процес семантичного переосмислення вільних словосполучень на основі аналогії та порівняння.

Точки зору мовознавців на метафоризацію ФО істотно різняться в германістиці і в романістиці. На даний момент у семасіології існують два полярні підходи стосовно семантичної структури метафоризованих ФО, в тому числі й багатозначних:

1) Ю.Д. Апресян, Н.Н. Амосова, І.І. Чернишова, С.С. Гаврін вважають, що семантико-фразеологічні варіанти (ФСВ) у семантичній структурі багатозначних фразеологізмів знаходяться у відносинах субординації, тобто є як семантично автономні значення, так і ті, які були утворені в результаті переносу (метафоричного або метонімічного);

2) Г.І. Жуков, В.П. Жуков, В.Н. Телія наполягають на тому, що значення в семантичній структурі ФО знаходяться у відносинах суміщення (підкреслено нами), а не залежності. Так, В.П. Жуков вважає, що семантична структура багатозначних ФО в основному гомогенна, оскільки практично неможливо визначити, яке зі значень початкове, а яке похідне.

Мовознавці з першої групи визнають наявність вторинної метафоризації, або вторинного метафоричного зсуву, коли значення багатозначної ФО знаходяться в прямій залежності одне від одного. Ю.Д. Апресян, аналізуючи багатозначну семантичну структуру ЛО, звернув увагу на різний рівень метафоризації у значеннях деяких багатозначних ФО і висунув тезу про існування в російській мові самостійних (первинно-образних) і підпорядкованих (вторинно-образних) значень ФО [2]. Першими виступають тільки переосмислені вільні словосполучення, а вторинно-образні значення виникають лише на базі перших, первинно-образних. Р.І. Ковальова-Виноградова вважає, що між фразео-семантичними варіантами (ФСВ) багатозначного фразеологізму існують тільки два види зв'язку, а саме: 1) підрядності або дериваційні; 2) сурядності. І.І. Чернишова звертає увагу на те, що "вторичний метафорический сдвиг предполагает развитие нового перспективного значения на базе семантики фра-

зеологического единства" [15, с. 102].

Вчені із другої групи визнають паралельну метафоризацію, коли семантично зв'язні значення виникають у результаті первинного метафоричного зсуву одного і того ж вільного словосполучення, і переважна більшість учених-семасіологів схиляється до думки, що основна маса багатозначних ФО, насамперед дієслівні фразеологізми, утворюються шляхом саме паралельної метафоризації. Розглянемо на конкретних прикладах вживання різних моделей метафоризації в процесі утворення багатозначних ОФО неспоріднених мов.

Слід зазначити, що практично всі французькі багатозначні ОФО фіксуються в тлумачних одномовних джерелах як моносемантичні, без врахування еволюції їх первинного конкретного значення, а окремі їх ФСВ експлікуються як відтінки широкого недиференційованого значення, характерні для такого лексико-граматичного розряду ФО, як дієслівні. Тому в своїх подальших наукових розвідках ми будемо звертати увагу на особливості їх фіксації та експлікації на матеріалі двомовних фразеографічних джерел.

Французька ОФО *avoir l'air de revenir de Pontoise* представлена в двомовних фразеографічних джерелах як двозначна: "а) виглядати провінціалом; б) мати роззублений вигляд [11, с. 104]; а) виглядеть провінціалом; б) иметь растерянный вид, обалдеть [13, с. 40]". Вона утворилася в результаті послідовної метафоризації вільного словосполучення "мати вигляд, наче повернувся з Понтуазу", і в ній спостерігається перехід від узагальненого значення а до більш конкретного значення б. Аналогічні процеси відбуваються і серед українських та російських багатозначних ОФО, переважна більшість з яких мають два-три значення, вони виникли в процесі послідовної метафоризації. Українська ОФО як (мов, ніби) у Бога (Христа) за пахухою представлена в словникових джерелах як двозначна "а) з сл. жити, сидіти – безтурботно, привільно, дуже добре, в найкращих умовах; б) у повній безпеці, без хвилювань, спокійно" [12, с. 42], для неї характерна послідовна або ланцюжкова метафоризація, коли відбувається здебільшого перехід від більш конкретного, розгорнутого значення а до більш узагальнюючого, стислого б, об'єднаних архісемою "відчувати себе дуже добре, без проблем". Російська ОФО *авгиевы конюшни* зафіксована як двозначна в знаменитому фразеологічному словнику А.І. Молоткова "1. сильно засоренное, загрязненное или захламленное место, обычно помещение, где все валяется в беспорядке; 2. то, что находится в крайне запущенном состоянии, в беспорядке. Обычно о какой-либо

організації, о полной неразберихе в ведении дел” [8, с. 205]. В даній ОФО спостерігається також семантичний перехід від більш конкретно-детального значення *a* до більш узагальнюючого *b*, а архісема “беспорядок, хаос” є їх семантичним інваріантом.

Паралельна метафоризація – провідний тип семантичного зсуву для багатозначних ОФО, але виникнення значних смислових розходжень між окремими ФСВ сталого словосполучення може призвести до розриву семантичного зв’язку між ними і до їх переходу в стан омонімічних ФО. Французька ОФО *cadet de Normandie* кодифікується в російсько-українських двомовних джерелах як двозначна: “а) молодший син; б) розм. голодранець” [11, с. 115]; а) младший сын; б) разг. голодранець” [13, с. 179], причому значення *a* і *b* не є семантично зв’язаними і виникають у результаті паралельного семантичного переосмислення буквального значення вільного словосполучення *молодший із Нормандії*. Українська ОФО *відкривати Америку* зафіксована як двозначна: “а) ірон. говорити, твердити про щось давно відоме; б) намічати нове, до цього не відоме” [12, с. 97], тобто в ній обидва значення мають антонімічну смислову побудову, що веде до розриву семантичного зв’язку між ними й переходу цієї ФО в клас омонімічних. ОФО *Содом і Гоморра* також зафіксована як двозначна: “1. велике безладдя; метушня, шум; 2. крайня аморальність, розпуста, що панують де-небудь” [12, с. 842], тобто утворилась також шляхом паралельної метафоризації. Серед російських ФО з онімним компонентом також відзначаються випадки паралельної метафоризації вільного словосполучення, наприклад, ОФО *во всю ивановскую* зафіксована як двозначна: “1. очень громко (кричат, храпеть); 2. очень быстро, со всей силой (делает что-либо)” [8, с. 177], причому значення 1, 2 характерні для фразеологізмів-інтенсифікаторів, а роль інтенсифікуючого компонента відіграє інтенсема *дуже сильно*, яка конкретизується в цих значеннях, співвідносних із дієсловами різних ЛСГ.

Перспективний, на наш погляд, аналіз ОФО, які мають від трьох до п’яти значень і утворилися шляхом послідовно-паралельної метафоризації значень. Їх небагато серед полісемантичних ОФО і їх фразео-семантичні варіанти співвідносяться з різними родовими поняттями. В основному це вербальні й адвербіальні фразеологізми компаративного та некомпаративного характеру, які частіше зустрічаються в українській та російській мовах, ніж у французькій. В останній варто проаналізувати субстантивну ОФО *tête de Turc*, яка в ФРФС зафіксована як трьохзначна: “а) спорт. груша; б) мишень; в) козел отпущен-

ня; предмет всеобщих насмешек” [13, с. 1026], в якій значення *b*, *c* є послідовно переосмисленими, а значення *a* співвідноситься паралельно зі значенням мотивуючого прототипа “голова турка”. Українська ОФО як *мухи в спасівку* зафіксована як трьохзначна: “жарт. 1) хтось злий, сердитий, уїдливі; 2) з сл. злий, сердитий, кусливий, вживається для підсилення зазначених слів; дуже, надто, навдзвичайно; 3) з д. набридливо, невідступно, уїдливо, неприємно” [12, с. 514]. Значення 1 і 2 послідовно паралельні, причому значення 2 є більш інтенсивно-узагальнюючим з архісемою “дуже, надто”, а значення 3 співвідноситься паралельно зі значенням вільного словосполучення *мухи в спасівку* є досить набридливими і уїдливими. У російській трьохзначній ОФО *валять ваньку* А.І. Молотков фіксує такі значення: “1) дурачиться, паясничать; 2) делать глупости; 3) притворяются глупым; 4) праздно проводит время, ничего не делать” [8, с. 55], причому значення 1-3 утворилися в результаті послідовної метафоризації вільного словосполучення, шляхом еволюції останнього від більш конкретних значень 1-2 до більш узагальнюючого значення 3, а значення 4 є результатом паралельної метафоризації вільного словосполучення. В даному фразеологізмі ми спостерігаємо дві архісеми, а саме “глупість – значення 1-3” і “безделье – значення 4”.

Таким чином, логіка проведених семантичних досліджень красномовно свідчить про те, що метафоричний перенос є основним результатом функціонування одного з базових законів мовної семантики, а сам процес метафоризації вільного словосполучення не є семантично однорідним, оскільки приводить до формування фразеологічної полісемії в ході таких метафоричних зсувів, як послідовний (дериваційний), паралельний і комбінований, послідовно-паралельний. Що ж впливає на еволюцію семантичної структури ФО, на перехід від однозначності до фразеологічної багатозначності? Які основні причини виникнення фразеологічної полісемії?

Основні причини утворення багатозначних ФО у високорозвинених європейських мовах практично ідентичні, але є певні дивергенції, пов’язані з категоріальною приналежністю фразеологізму до того чи іншого лексико-граматичного розряду. На думку М.М. Степанової, основними причинами утворення багатозначних дієслівних сталих словосполучень є:

- 1) многозначность одного из компонентов устойчивого словосочетания;
- 2) сужение или расширение предыдущего значения устойчивого словосочетания;
- 3) параллельное распределение значений сво-

бодного словосочетания, лежащего в основе устойчивого, на ряд явлений действительности;

4) вторичный семантический сдвиг и появление вторично-образного значения на базе первично-образного;

5) параллельная метафоризация свободного словосочетания – основы устойчивого [9, с. 16-19]. Вона диференціює дані причини з урахуванням різного рівня сталості компонентів словосполучення і вважає, що на полісемію даного структурно-граматичного розряду сталих словосполучень впливають такі чинники, як широка семантика дієслова та його висока варіативність. На думку Т.З. Черданцевої, багатозначність ФО може бути викликана такими причинами: а) изменением дистрибуции ФЕ; б) различными путями формирования образа ФЕ [14, с. 115].

Існують і інші погляди на виникнення полісемії ФО. Так, Р.І. Ковальова-Виноградова, ведучи мову про залежність полісемії ФО від полісемії її твірних компонентів, підтримує в цілому постулати М.М. Степанової, але зауважує, що вивчення полісемії ФО на матеріалі номінативних фразеологізмів в сучасній англійській мові дало змогу виявити не тільки цю безпосередню залежність, але й іншу, опосередковану у фразеологізмах із повністю переосмисленим значенням.

Отже, головними причинами становлення фразеологічної полісемії є насамперед семантичні чинники, варто також звернути увагу на те, що зміна дистрибутивного потенціалу ФО може приводити не тільки до багатозначності ФО, але й до її варіантності, коли відтінки широкого значення ФО трактуються як власне ФСВ. На це вказувала також і М.М. Степанова, а саме на роль дієслів широкої семантики *faire, être, avoir, prendre, mettre, donner* в утворенні як власне полісемантичних, так і псевдополісемантичних ФО. А А.Я. Бородуліна конкретизує її точку зору і вважає, що “фразеологическим единствам присущи два вида многозначности: полисемия – именным фразеологизмам и широкая понятийная основа – глагольным фразеологизмам” [3, с. 16]. Але вона досліджує тільки один семантичний тип ФО і, крім того, широка понятійна основа, як вважають такі германісти, як Н.Н. Амосова, І.І. Чернишова, В.Н. Попова, не є облігаторною ознакою багатозначних фразеологізмів, а скоріше широкозначних або еврисемічних ФО [1].

Окрім розмежування багатозначності та широкозначності ФО, варто внести ясність і в характер відношень між ФСВ самої ФО, уточнити типологію полісемантичних ФО. М.М. Степанова дотримується думки, про те, що полісемантичними “считаются либо отношения между значениями устойчивого словосочетания нефразеологи-

ческого характера, либо отношения между значениями фразеологической единицы” [9, с. 13]. А Р.І. Ковальова-Виноградова виділяє особливий характер взаємовідношень ФСВ у семантичній структурі багатозначних ФО “отношения семантической деривации и такие законы языковой семантики, как метафора и метонимия, расширение и сужение значения не противоречат природе фразеологического значения” [5, с. 113].

Дослідивши метафоризацію ФО з онімним компонентом неспоріднених мов, виявивши основні типи метафоризації, уточнивши причини становлення багатозначності фразеологізмів, в тому числі й онімних, ми змогли зробити нижченаведені висновки та узагальнення.

1. Метафора є провідним словесним тропом у семантичному переосмисленні вільного словосполучення, а сам процес метафоризації приводить до еволюції первинно-образного значення й утворення сталого семантично зміненого шляхом аналогії словосполучення.

2. Основні види метафоризації – послідовна, паралельна і змішана, послідовно-паралельна трансформації семантики вільного словосполучення, але паралельна метафоризація продуктивна, як при утворенні полісемантичних, так і омонімічних ОФО.

3. Основними чинниками утворення полісемантичних ФО, зокрема й з онімним компонентом, є: а) багатозначність одного з компонентів сталого словосполучення; б) звуження або розширення значення сталого словосполучення; в) паралельний розподіл значень вільного словосполучення; г) вторинний семантичний зсув; д) паралельна метафоризація.

Ми вважаємо, що для повного розуміння еволюції семантичної структури ОФО варто також розглянути реалізацію таких законів мовної семантики, як метонімія, розширення та звуження значення, на матеріалі онімних фразеологізмів генетично неспоріднених мов.

Література

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н. Амосова. – Л.: Наука, 1963. – 208 с.
2. Апресян Ю.Д. К вопросу о значении ФЕ (на материале английского языка) / Ю.Д. Апресян // Иностранные языки в школе. – 1957. – №6. – С. 12-22.
3. Бородулина А.Я. Опыт анализа многозначных фразеологических единств (на материале современного немецкого языка): автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / А.Я. Бородулина. – М.: 1978. – 24 с.
4. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов / В.П. Жуков. – М.: Высш. шк., 1986. – 310 с.

5. Ковалева-Виноградова Р.И. О полисемии ФЕ в современном английском языке (номинативные фразеологизмы): дис...канд. филол. наук / Р.И. Ковалева-Виноградова. – М., 1973. – 212 с.
6. Левит З.Н. Лексикология французского языка / З.Н. Левит. – М.: Высш. шк., 1979. – 160 с.
7. Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – 176 с.
8. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка / А.И. Молотков. – М.: Сов. энцикл., 1968. – 543 с.
9. Степанова М.М. О многозначности глагольных устойчивых словосочетаний в современном французском языке: автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / М.М. Степанова. – М., 1974. – 27 с.
10. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В.Н. Телия. – М.: Наука, 1986. – 144 с.
11. Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник / укл.: М.А. Венгренівська, Г.Ф. Венгренівська, Т.Б. Оратовський. – К.: Генеза, 2000. – 276 с.
12. Фразеологічний словник української мови: в 2 т. / упоряд.: В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – 984 с.
13. Французско-русский фразеологический словарь / под ред. Я.И. Рецкера. – М.: Изд-во ин. и нац. словарей, 1963. – 1112 с.
14. Черданцева Т.З. Язык и его образы / Т.З. Черданцева. – М.: Наука, 1977. – 168 с.
15. Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка / И.И. Чернышева. – М.: Высш. шк., 1970. – 200 с.
16. Baylon Chr. La sémantique / Chr. Baylon, P. Fabre. – P.: éd. F.Nathan, 1978. – 334 p.
17. Mortureux M.F. La lexicologie entre langue et discours / M.F. Mortureux. – P.: Armand Collin (SEJER), 2004. – 192 p.
18. Phélizon J.F. Vocabulaire de la linguistique / J.F. Phélizon. – P.: Roudil, 1976. – 284 p.
19. Robert. Dictionnaire de la langue française. – P.: Robert, 2006. – 1493 p.

Contemporary linguists' understanding of the metaphor phenomenon and its role in phraseological unit formation is critically analyzed. Typical models of PhU with proper noun component in with different systems are highlighted. The main causes of phraseological polysemy occurrence are specified.

Key words: *phraseological unit, proper noun component (honym component), consecutive (parallel) metamorphization, phraseological monosemy, polysemy, proper noun component (honym) phraseological unit, metaphoric transfer.*

Критически анализируются точки зрения современных языковедов на феномен метафоры и ее роль в образовании ФЕ. Выявляются типовые модели метафоризации ФЕ с онимным компонентом разносистемных языков. Уточняются основные причины возникновения фразеологической полисемии.

Ключевые слова: *фразеологизм, онимный компонент, последовательная (параллельная) метафоризация, фразеологическая моносемия, полисемия, онимный фразеологизм, метафорический перенос.*